

Prístupy k dejinnosti vo fenomenológii: československá skúsenosť

JAROSLAVA VYDROVÁ, Filozofická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave, Trnava, Slovenská republika

VYDROVÁ, J.: Approaches to History in Phenomenology: The Czechoslovak Experience
FILOZOFIA, 79, 2024, No 9, pp. 970 – 984

In the paper I examine selected local phenomena related to the history of phenomenology in Central-Eastern Europe and especially in the former Czechoslovakia during the communist period. I use these to show that a specific mode of thinking developed here as a distinctive phenomenological practice. I provide examples from the fields of art history, theory of art, sociology, and art production from the Slovak environment, which represented places of synergy with phenomenology, and its latent presence can be traced in them. With this contribution, I want to take part in the debate on the form of phenomenological historiography, which, under the influence of the research on Central-Eastern phenomenology, has brought about a thematic and methodological expansion of phenomenological historiography. This pertains to specific local phenomena (here I use the concept of marginocentricity) as well as reflections on the relevance of phenomenology for the philosophy of history.

Keywords: history of phenomenology – Czechoslovakia – historicization – phenomenological practice – marginocentric phenomena – Bratislava – Central-Eastern European context

V stredoeurópskom a východoeurópskom priestore sa fenomenologické hnutie rozvíjalo osobitým spôsobom prostredníctvom pôsobenia Husserlových žiakov, ale aj ich spolupracovníkov a v ďalších vlnách išlo o práce mysliteľov, ktorí už nemali priamy kontakt s nemeckými centrami. Zároveň sa fenomenologická tvorba ocitá za železnou oponou a presúva sa do neoficiálnej oblasti, ako aj do iných disciplín, mimo filozofie. To vplývalo nielen na podobu fenomenologického myslenia (osobité ideové a dejinné formácie), ale aj na stra-

tégie jeho uchovávaní v podobe špecifickej historizácie. Na obe tieto roviny sa zameriame v nasledujúcom texte.

Tomuto výskumu v oblasti humanitných vied a umenia sa dnes venuje nová pozornosť, pretože prináša tematické a metodické obohatenie a inovácie oproti hlavnému prúdu tematizácie historicity, ako o tom vo fenomenologickom diskurze pojednávajú práce W. Płotku a P. Eldridgea (2020), P. A. Vargu (2017, 2023), M. Gubsera (2014), A. Tuckera (1996) a i. Zaujímavé sú aj ďalšie zdroje, z ktorých možno čerpať, napríklad práce sociológov (Želinský 2019, 2020), teoretikov umenia (Grúň 2020, 2011), historikov, ale aj práce filozofov z nefenomenologického prostredia (kritická teória, marxizmus, postkoloniálne štúdiá).¹ Tie poukazujú na osobitosť fenoménov stredo- a východoeurópskych intelektuálnych dejín, ktoré sa nedajú vnímať len vo vzťahu k západoeurópskej tradícii dejinnosti, pretože s ňou pre historické okolnosti stratili možnosť priameho kontaktu a zároveň vytvorili osobitý regionálny naratív (Ivančík 2023, 3 – 4, Kundera 2023, 29 a n.).

Zameriame sa na dve oblasti. Prvou témou, ktorú chceme sledovať, sú špecifické fenomény, s ktorými sa môžeme stretnúť v priestore strednej a východnej Európy – *médiá uchovávaní, lokálne fenomény* – a to, ako sa z tematizácie historicity stáva vlastná filozofická problematika, ktorá opúšťa čisto historický kontext a sleduje nadväznosti, ruptúry, kritiky, ktoré by sa dali zapracovať do aktuálneho fenomenologického výskumu. Samozrejme, dejiny a dejinnosť ako filozofická problematika nie sú vo fenomenológii ojedinelou témou, dokonca sa stávajú ťažiskovou alebo signifikantnou, ako je to u Heideggera či Patočku.² V našom prístupe nás však bude zaujímať iný vhlád do tejto témy, ktorý budú viesť lokálne stratégie historizácie, prostredníctvom ktorých sa pokúsime opísať podobu tohto špecifického fenomenologického myslenia.

Jedným z motívov, prečo sa chceme tejto téme venovať, je aj potreba sprítomniť a uchovať tie fenomény, ktoré by sa mohli postupom času vytratiť z kultúrnej pamäti a dejín ideí. Niekde sme dnes totiž odkázaní už len na ústne svedectvá, keďže sa nepohybujeme v pôvodne oficiálne dokumentovanej histórii, a zároveň aj publikačné stratégie po revolúcii v roku 1989 boli napríklad v slovenskom priestore spontánne, individuálne, neraz pripravované

¹ Ak ide o recepciu fenomenológie a jej historicity na Slovensku, potom sa dá čerpať z prác V. Bakoša, F. Novosáda, J. Siváka, J. Piačeka, V. Leška a F. Matejova, ktorému ďakujem aj za konzultácie pri príprave tohto textu.

² V roku 2023 sa konal 8. ročník konferencie Central and East European Society for Phenomenology v Novom Sade s rovnakou témou: Phenomenology and History.

„na kolene“, a tým odkázané viac na jednotlivé osvojenia než na prirodzený presun do kolektívnych pamäťových inštitúcií. Výber autorov a tém si ohraničujeme nielen na explicitnú, ale aj na latentnú prítomnosť fenomenológie, lokalizovanú vo vtedajšom Československu,³ s osobitým pohľadom na slovenský kontext. V druhej časti zapracujeme tieto nálezy do fenomenologického výskumu s tým, že opíšeme osobitý *modus, podobu či útvary* tohto myslenia ako osobitej fenomenologickej praxe.

I. Možnosti filozofie dejín

Začnime príkladom, ktorý bol prezentovaný v oficiálnom akademickom prostredí, no dalo by sa povedať, že už stojí na rozhraní hľadania nových možností filozofickej praxe. Článok slovenskej filozofky Eleny Várossovej (1926 – 2010) „Zmysel dejín a naše dejiny“ vyšiel v roku 1969 v časopise *Filozofia* a reflektoval vtedy 50. výročie vzniku Československej republiky. Tento príspevok je svojím načasovaním, ale aj témou hraničný; ako uvidíme, narúša oficiálny diskurz, čo predznamenáva aj ďalší osud jeho autorky, ako aj možnosti rozvíjať prezentovanú tému.

Várossovej text konfrontuje prístup k dejinám z pozitivistického a marxistického stanoviska oproti fenomenologickému prístupu a celkovo je tu téma dejinnosti možná len cez rehabilitovanie a odôvodnenie potreby, a teda existencie filozofie dejín. Tým sa včleňuje do súvislostí s ďalšími otázkami, ako sú zmysel a ľudská podstata histórie, podstatná súvislosť našej prítomnosti a minulosti, vzťah subjektívneho a objektívneho odvíjania dejín, ktoré vychádzajú z fenomenologickej perspektívy. Človek totiž v reduktívnom pohľade pozitivismu a marxizmu z „dejín vypadáva“ za fetišizácie sociálno-ekonomických činiteľov (Várossová 1969, 4, 5). Naopak, pre Várossovú ide o neustále prerokovávanie status quo dejinného pohybu, ktorý sa prejavuje v realizácii človeka ako napätie medzi subjektívnym a objektívnym, čo je zdrojom pohybu a zmyslu ľudských dejín, toho, ako „koinciduje so sebarealizačnou potrebou ľudského rodu, a neustálym osvedčovaním, ‚potencovaním‘ a totalizovaním jeho antropologickej podstaty“.⁴ To vytvára dynamickú štruktúru umožňujúcu

³ Porovnaj aj Vydrová (2020a).

⁴ Porovnaj Várossová (1969, 6). Podľa Várossovej je súčasťou objektivity priebehu dejín vedomie o nich a ich hodnotenie. Reflexia dejín nie je nezaujatým poznávaním, ale aktívnym prenikaním k významovej súvislosti. Súčasťou determinácií, ktoré vznikajú v dejinnom pohybe, je teda človek, „jeho potreby, záujmy, vášne, city i nevedomované sily, ktoré ovplyvňujú jeho konanie a postoje k dejinám“ (Várossová 1969, 5).

sebazachovanie i sebarealizovanie človeka. Dalo by sa tu hovoriť o afordanciách, ktoré otvárajú priestor pre konanie človeka. Táto antropologická platforma je tu rozvrhnutá širšie a čerpá z fenomenológie, štrukturalizmu i klasickej dialektiky. To je zároveň charakteristická črta lokálnych filozofických iniciatív, ktoré vznikajú kombináciou rôznych prístupov v ich tvorivom prenikaní či v juxtapozícii. Druhou črtou je práca vychádzajúca z výskumu národných dejín filozofie, na ktorú boli autori neskôr aj nútene odkázaní. Dejiny národných filozofií zdanlivo nepredstavovali riziko nejakého ideologického odvratu, keďže sa očakával neutrálny prístup k už zakonzervovaným témam. No ukázalo sa, že aj tu sa skrývajú subverzívne témy otvárajúce priestor pre rozvoj samostatného myslenia.⁵

Várossová ide vo svojich záveroch ešte ďalej, podľa nej sa filozofia dejín môže stať zdrojom metodologického a teoretického poznania a poskytnúť „širšie ideové súradnice aj príbuzným vedám“ (Várossová 1969, 6). Najmä tým, ktoré pracujú s históriou a spoločenskou praxou, pretože práve ony sa stretávajú s rizikom ideologizácie a zneužívania politických cieľov alebo, naopak, môžu uviaznuť vo veľmi zúženom faktografickom pohľade. Filozofia dejín má byť vodidlom, „orientačným činiteľom“ pre prítomnosť a budúcnosť. Nejde tu však o príklon k špekulatívnej filozofii dejín. V premenách doby má byť určitým kurzorom orientácia na zmysel, ktorý sa realizuje v živote človeka. Nie je to smerovanie dejín k transcendentnej alebo metafyzickej idei, pokroku, utopickému završeniu, ale ide o „vyjednávanie“ medzi človekom a dejinami o štatút človeka.⁶

Várossovej text sa v istom zmysle potvrdil, i keď v negatívnej podobe, v kontexte udalostí 70. rokov. Až s prekvapením čítame o potencovaní slobody a realizácie človeka na úsvite normalizácie.⁷ Status quo filozofie dejín druhej

⁵ Tieto témy totiž nakoniec sledovali zdroje, možnosti a samotný zmysel existencie filozofického myslenia u nás, ktoré sa nedali celkom odpútať od ideových otázok, či už vo vzťahu k národne orientovanému mysleniu alebo vedeckému poznaniu (porov. Bakoš 1995, 2006). Druhá časť Várossovej textu je takisto venovaná otázke národnej filozofie (1969, 8 – 12), pričom vychádza aj z toho, že poznanie dejín nie je „pasívna rekonštrukcia čistej historickej objektivity“ (1969, 7).

⁶ Porovnaj Várossová (1969, 8).

⁷ Várossová sa pôvodne venovala francúzskej filozofii, najmä vo svojej doktorskej práci, a zameriavala sa aj na dejiny slovenskej filozofie. Cez ňu našla tvorivé prieniky a rozvinula vlastné filozofické problémy. Príklon k lokálnym dejinám sa uplatňoval aj širšie v komunistických

polovice 20. storočia sa preklopil do marxisticko-leninskej predstavy dejín a Várossová narazila na Ždanovovu doktrínu, ktorá predpísala ideologické hranice pre filozofiu, históriu i ďalšie disciplíny, a ovplyvnila tvorbu a životy tejto generácie. Dalo by sa povedať, že Várossovej filozofia dejín sa transformuje do vnímania malých a veľkých dejín, ako ich opisuje M. Šimečka, ako hľadania zmyslu a možnosti tvorby – aj napriek dejinným udalostiam. Zároveň sa začala kreovať neoficiálna, podzemná sféra a v rámci nej vznikol priestor aj pre potenciálne rozvíjanie fenomenologického myslenia, ktoré postupne prichádzalo o svoje miesto v inštitúciách. Skúsme využiť tento Várossovej širšie načrtnutý prístup pri interpretácii lokálnych fenoménov historizácie vo vtedajšom komunistickom priestore. Ako si vyjednal človek normalizácie tento konflikt medzi ním a nepriaznivou dejinnou situáciou⁸ o zachovanie svojho „štatútu človeka“?

II. Lokálne fenomény

Fenomenológia sa v 70. a 80. rokoch v našich krajinách rozvíjala buď v neoficiálnej sfére, bytových seminároch, písaním do zásuvky, alebo v iných oblastiach, kde nebola takpovediac na očiach. Prenikala napríklad do literárnej vedy, objavovala sa v implicitných formách v prácach umelcov (výtvarníkov, sochárov, spisovateľov).⁹ Môžeme tu teda nájsť špecifické marginálne, respektíve lokálne fenomény, ktoré vychádzajú z okolností fenomenologickej tvorby v druhej polovici 20. storočia. Uvedme niekoľko príkladov týkajúcich sa subjektívnej, objektívnej a intersubjektívnej roviny.

krajinách a bol napríklad jednou z možností uplatnenia fenomenológov, ktorí sa mohli na istý čas udržať v nižších pozíciách vo vedeckých alebo odborných inštitúciách.

⁸ Konflikt sa odohráva aj na vnútornej úrovni, kde ide o vyrovnávanie napätia medzi sebazáchovou a sebarealizáciou (Várossová 1969, 8).

⁹ Uvedme výber príkladov z jednotlivých oblastí, kde sa fenomenológia objavuje v textoch alebo tvorbe v slovenskom prostredí: sochárka M. Bartuszová navštívila prednášky P. Rezečka o fenomenologickej estetike, zároveň jej dielo ponúka cenné zdroje pre fenomenologickú analýzu; O. Čepan a I. Mojžišová prehľbujú možnosti fenomenológie vnímania a telesnosti pri analýze umeleckého diela; za samostatné preskúmanie by stáli aj vzťahy medzi fenomenológiou a štrukturalizmom u F. Míku a O. Čepana, keďže táto synergia sa významne prejavila v českom prostredí (Vydrová 2020); neskôr sa fenomenologické zdroje objavujú aj v literárnovedných prácach F. Matejova a P. Zajaca. V širšom zmysle možno povedať, že vlastnú oblasť tvoria aj reflexie kultúry, ktoré vznikajú v blízkosti alebo paralelne s fenomenológiou, napríklad u P. Straussa – porovnaj Grúň (2020a); u L. Hanusa porovnaj Juhás – Genčúrová (2016).

Prirodzene tu vzniká otázka, ako marginalizácia ovplyvňuje podoby myslenia v jeho samotnom výkone, ale aj vo vzťahu k jeho komunikovaniu a uchovávaní, teda pamäti, ale aj zabudnutiu, nepamäti. Myslenie nie je záležitosťou solipsistického individua, ale intersubjektívne ukotveným výkonom. Práve fenomenológia zdôrazňuje význam intersubjektivity pre konštitúciu objektivity.¹⁰ Ako však takýto proces funguje v dobe neslobody, keď sú možnosti jeho sprostredkovania a slobodnej vedeckej praxe obmedzené? Autori venujú zvláštnu pozornosť práve takým fenoménom, ktoré súvisia s reflexiou Ja ako časovej a dejinnej bytosti. Otázky identity a ukotvenia v kultúre sa tu totiž vnímajú ako otázky pamäti a bytia v dejinách.¹¹ D. Grúň poukazuje vo viacerých príkladoch na výraznú črtu sebahistorizácie v tvorbe autorov strednej a východnej Európy (Poľska, Maďarska, bývalej Juhoslávie, Rumunska, Česka a Slovenska), keď sa spolu s tvorivou činnosťou stáva jej vlastnou témou subjektívna časovosť, otázka dočasnosti a večnosti, uchovávanie, archív, teda stretáva sa tu subjektívny a objektívny prvok dejinnosti.¹²

Vzniká špecifická materialita ako expresivita a performativita sprevádzaná uvedomením si vlastnej historizácie. Ako príklad môžeme uviesť text „Stroj času“, kde sa Marta Frišová vracia k Asimovovým „Trúbam posledného súdu“ a problematizuje plynutie času vo vzťahu k myšlienke, šťastiu a bolesti: „Sme bezmocní voči plynutiu času a asi preto je to pre nás tá najreálnejšia realita“ (1988, 41). Tieto tendencie sa objavujú v rôznych podobách aj omnoho skôr. Dalo by sa povedať, že práca s časom a archiváciou je vnútorne prepojená s avantgardnými a neoavantgardnými iniciatívami, ktoré sa tu objavujú nielen ako dobový príklad, ale majú širší význam pre aktualizáciu

¹⁰ Mohli by sme odkázať na viacero kontextov (*Idey k čistej fenomenológii, Kríza európskych vied* a i.), v ktorých sa Husserl venuje tejto problematike, keď analyzuje subjektivitu ako intersubjektivitu, ktorá sa nevyhnutne podieľa na objektívite záverov poznania. („V každom prípade vyžaduje vykázanie každej uchopenej objektivity vzťah k chápaniu plurality dorozumievajúcich sa subjektov“, porovnaj Husserl 2006, 86).

¹¹ Porovnaj Kundera (2023, 28 – 32).

¹² „Vedomý proces archivácie sa začína v okamihu, keď poznáme odpoveď na otázku, ako sa stávame nielen objektom dejín, ale predovšetkým subjektom a aktívnym agentom nášho príbehu“ (Grúň 2020, 6). „Slovenská kurátorka a historička umenia Zdenka Badovinac sformulovala pojem ‚seba-historizácia‘ umelca, ktorý označuje aktivitu zbierania a uchovávanía dokumentov diel a akcií a evidenciu aktivít určitých komúní, priestorov alebo tendencií – takých, ktoré boli marginalizované lokálnou kultúrnou politikou, prípadne neviditeľné v medzinárodnom umeleckom kontexte“ (Grúň 2011, 69).

tvorby, re-formulovanie programových cieľov, pre potrebu neustáleho obnovenia v tvorbe, dekonštrukciu i konštrukciu.¹³

Filozofia sa nachádzala veľmi blízko pri tvorbe umelcov, a tak tu vidíme podobné tendencie. Súkromný archív, respektíve seba-archivácia znamená osobné rozhodnutie, ale aj politickú stratégiu, „pretože predstavuje zámerne opačný model inštitúcie a jej posväcujúcich funkcií“ (Grúň 2020, 6). Sem by sme mohli zaradiť písanie do zásuvky, keď vedec pokračoval vo vlastnej práci aj po opustení inštitúcie, ale vzdal sa aktuálneho čitateľa svojich textov, maximálne komunikoval svoju prácu v okruhu najbližších priateľov alebo rodiny. Často však išlo aj o vedomú izoláciu a izolované písanie, keď nechcel svojou prácou ohroziť druhých, napríklad svojich študentov. Médium komunikácie sa stali samizdaty, strojopisné záznamy alebo zmenšeniny textov, ktoré sa skrývali pred štátnou bezpečnosťou. Autori samizdatov vyzdvihujú práve aspekt komunikácie, ktorý im tieto formy písania ponúkali, hoci boli neraz anonymné (Pastierová 2022, 192 – 205). Alebo išlo aj o iné žánre, do ktorých sa filozofia takpovediac ukrývala, ako boli preklady, literárne útvary, listy, z ktorých cenzúra nevedela jednoducho odfiltrovať zakázaný obsah.

Edičné oddelenia zamerané na preklady klasických diel boli, popri archívoch a knižniciach, často „azylovým“ miestom po odchode z pozícií vedeckých pracovníkov. Dalo by sa tu odkázať na „typ prekladateľa“ ako určitej signifikantnej postavy, ktorá má hlbšie dejinné zázemie (Kundera 2023, 12) práve s ohľadom na národný jazyk a celkovo uchovávanie vzdelanosti. Podobne pracovali aj umelci, ktorí nemohli vystavovať, ale hľadali alternatívne spôsoby tvorby a jej sprostredkovania cez kufrikové výstavy, performancie, fotografické záznamy. Individuálnosť prístupov mala spoločného menovateľa vo vytváraní paralelného, alternatívneho a neskôr aj úplne neoficiálneho priestoru tvorby.

Marginalizácia ovplyvnila aj autorstvo, ktoré tu vystupovalo v dvoch krajných podobách: ako autobiografickosť (listy z väzenia, osobné záznamy) a ako vymazávanie (autori pracovali buď pod pseudonymami alebo bez uvedenia svojho mena, napríklad prekladali) a aj samo autorstvo sa stáva predmetom teoretickej a tvorivej problematizácie. Opäť sa táto téma riešila aj na pôde umenia. Biografia ako stratégia tu pôsobí ako určitá „archeológia seba“, ako to opisuje D. Grúň. No nejde o formu reprezentácie alebo ilustrácie seba, ale o indi-

¹³ Artpool v Maďarsku, Zofia Kulik a Przemysław Kwiek v Poľsku, Július Koller na Slovensku a i. K analýze moderny a avantgardy vo filozofii a vede v prvej polovici 20. storočia porovnaj Bakoš (2006, 9 – 12) a i.

viduálne sebaepochopenie a sebarealizáciu v podobe vlastného výrazu narácie.¹⁴ Autobiografickosť – ako fenomenologicky signifikantný príklad – potom otvára možnosti hĺbkového štúdia subjektivity a jej prežívania, ktorú možno vnímať podľa P. Zajaca v celej jej šírke, „nielen ako aktuálnu referenčnú skutočnosť, ale aj ako skutočnosť a fenomén ľudskej mysle a jej schopnosti evidovať, zaznamenávať a uchovávať nevedomé a vedomé procesy vnímania, imaginovania, snenia, halucinovania, reflektovania a konania vo všetkej životnej otvorenosti, vo všetkých drobných nuansách, celej škále posunov a premien, ale aj v radikálnych životných zlomoch, vo všetkej protirečivosti, heterogénnosti, disparátnosti, diskontinuitnosti, fragmentárnosti, útržkovitosti, zlomovitosti ľudských životov.“¹⁵

V neposlednom rade, neoficiálnosť sa dotýkala aj vytvárania lokálnej podzemnej komunity v podobe bytových seminárov, podzemnej univerzity, ktorá bola spojená s čítaním filozofických textov a prekladaním. Išlo však aj o tajné prednášky západných mysliteľov, ako boli Jürgen Habermas, Jacques Derrida, Roger Scruton a iní. Zatiaľ čo v českom prostredí to boli filozofické iniciatívy, v slovenskom prostredí prevládali umelecké, umenovedné a neskôr ekologické témy, aktivity vychádzali aj z náboženského prostredia. Tieto veľmi minimálne možnosti združovania však predstavovali mimoriadny intelektuálny a tvorivý vzmach. Navyše, v paralelnej sfére sa často ocitli autori, ktorých nespájalo spoločné ideové alebo tematické zázemie, ale išlo viac o hodnotovú orientáciu. Pri stretnutiach rôznorodých prístupov a autorov tak vznikali nové synergie. Čo z týchto lokálnych foriem podzemnej tvorivosti vyplýva?

III. Pohyb medzi perifériou a centrom: subverzivnosť a hybridnosť

Tieto fenomény ovplyvnili podobu príslušných oblastí skúmania a tvorby, ako aj recepciu ich dejín, z ktorých sú významne prítomné v našom diskurze najmä práce z dejín umenia a sociológie, a tak sa môžeme pýtať, čo prinášajú aj do skúmania dejín fenomenológie alebo fenomenológiou inšpirovaného myslenia a tvorby. Ako ukážeme v nasledujúcom texte, fenomenológia ich zhodnotila viacnásobne. Tieto *praktiky* či *praxe* totiž vytvorili špecifické milieu tvorby a rozvíjania niekde latentnej a inde aj explicitnej fenomenológie, z ktorej podhubia mohla byť potom fenomenológia oživená a priniesť nové témy už v období

¹⁴ Porovnaj Loch (2006, 73).

¹⁵ Zajac (2020, 196); Grúň (2011, 79); porovnaj aj tematickú výstavu Delete. Umenie a vymazávanie v SNG v Bratislave z roku 2012, ktorá predstavila autorov viacerých generácií, čo potvrdzuje stálu prítomnosť a netriviálnosť tejto témy.

slobody. Skôr než zakomponovaniu týchto postojov do vlastnej filozofickej tematiky, čo je jednou z možností skúmania prepojenia myslenia a konania, ako to rozpracoval napríklad americký historik M. Gubser v knihe *The Far Reaches Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe*, sa teda budeme venovať viac podobe, tvaru (*Gestalt*) tohto myslenia v jeho realizácii.

Myslenie, ktoré prostredníctvom týchto praktík vzniká, má osobité smerovanie. Jeho pohyb by sa dal opísať ako kontra-, proti-pohyb, ktorý viedol do oblasti neoficiálneho, alternatívneho. Toto myslenie viedlo k narúšaniu stability a k non-konformnosti, bolo teda podstatne *subverzívne*. To je však skôr len vektor pohybu, len jeden z podnetov tohto myslenia, pretože antagonizmus by nemohol byť dlhodobo produktívny a ani tu netvoril obsahovú náplň myslenia a tvorby. Naopak, vznikla tu osobitá forma komunikácie a komunitnosti, ako aj spolupráce, čo vidno aj na jej špecifickej hybridnosti. Pozrime sa na oba tieto aspekty.

Kto je aktérom tohto myslenia? Ako sa výkon tohto myslenia uskutočňuje? Sociológ D. Želinský realizoval interview s členmi podzemnej intelektuálnej sféry a na základe pozorovaných špecifík navrhol rozšíriť koncept intelektuála na charizmatickú osobnosť, oslovujúcu svojím myslením, postojmi, pôsobením, teda že „sociológovia by mali týchto intelektuálov vnímať ako performatívne osoby, ktoré artikulovali rôzne morálne záväzky a dokázali vytvoriť komunity zainteresovaných – ak nie oddaných – poslucháčov... Pomáhali tak neoficiálnej, nonkonformnej sieti existovať napriek sústavnému tlaku polície. (...) performatívna teória intelektuálov ponúka cestu k lepšiemu pochopeniu intelektuálneho úspechu a vplyvu, ako aj neúspechu pri jeho dosahovaní, a je veľmi dobre aplikovateľná na v súčasnosti populárne intelektuálne osobnosti“ (Želinský 2019, 7; porovnaj aj 2020). V neoficiálnej sfére mal takúto pozíciu napríklad Petr Rezek.

Ako to ovplyvnilo podobu intersubjektivity? Sformoval sa tu zároveň koncept ostrovov pozitívnej deviácie na označenie zoskupenia ľudí, ktorí sú síce v menšine a v nepriaznivej situácii, ale vyjadrujú potrebnú i nádejnú zmenu, ktorá sa vďaka nim môže realizovať, ak dosiahnu kritický počet svojich členov alebo priestor pre realizáciu svojich aktivít. Performatívna teória intelektuála, ako na to poukazuje Želinský, aj vytváranie podzemných komunit ponúkajú nové pozorovania o pôsobení intelektuála a formovaní prostredia, ktoré potom nachádzajú svoje uplatnenie aj v neskoršom období.

Zároveň bolo toto prostredie významne *hybridné* a vytváralo rôzne druhy kontrastov a synergií – prelínanie fenomenológie a štrukturalizmu i dialektiky, filozofie a umeleckej tvorby, tu spomeňme napríklad kontrast osobnosti Jana

Patočka a skupiny The Plastic People of the Universe a pod., latentná prítomnosť fenomenologickej tematiky v teórii umenia, čo vytvára zvláštnu pluralitu, ktorá je vnútorne produktívna. V neoficiálnych skupinách a iniciatívach sa stretávali ľudia rôznych ideových platforiem a žánrov – ochranári, spisovatelia, filozofi, maliari –, ktorých spájalo práve to, kde sa ocitli.¹⁶

Ako hybridizácia, tak aj subverzívnosť sú teda nositeľmi špecifického konania a tvorivosti, ktoré ovplyvňujú podobu myslenia, ktoré muselo hľadať nové formy vyjadrenia a neraz preto smerovalo aj k experimentovaniu a určitej hravosti aj irónii. Ako to vyjadruje P. Zajac: „Je to priestor v škárach... trhlínach, zriasieniach, zvlneniach. To, čo je medzi, v nich a za nimi, je svet chvejivých medzier v bytí. Je to principiálne viacvýznamový svet, oscilujúci medzi utvorenými a utvárajúcimi sa významami. Je to v tomto zmysle svet hravý, neraz ironický, najčastejšie sebaironický.“¹⁷ Samozrejme, nejde tu o prvoplánovú veselosť ani absenciu ťaživých tém smútku, samoty a pod.,¹⁸ ale skôr o ich funkčné zakomponovanie do myslenia a tvorby, ako napríklad formu kritiky, vyjadrenia slobody v neslobode, ale zároveň by sa dalo povedať, aj o vyššie spomínané „vyjednávanie“ o status quo dejinnosti, teda podoby filozofie dejín. Tieto formy myslenia boli v ostrom kontraste k oficiálnej produkcii, ktorá prechádzala inštitucionálnou cenzúrou podľa očakávaných jednoliatych ideových aj formálnych kritérií, a tým aj autocenzúrou tvorcu. Naopak, príkladom rozmanitosti bol samizdatový časopis *Kontakt*, v ktorého letnej prílohe *Kontakt k vode*, v roku 1981, vyšiel text E. Koháka „O život v pravde“, experimentálne texty R. Davida, anonymne uvedená ukážka z prózy P. Vilikovského „Večne je zelený“. V čísle 4 zase vyšiel Patočkov text „Duchovný človek a intelektuál“.¹⁹

Keďže toto myslenie vzniká v neoficiálnej sfére, je to priestor na okraji, mimo centra, *in margine*, ako to vyjadruje Patočka, pričom však v sebe nesie potenciálne aj obsahovo zásadné filozofické myslenie, ktoré v konečnom dô-

¹⁶ Porovnaj Várossová (1969, 6); o skupine A-R Peter Zajac píše: „Je výberovým príbuzenstvom, založeným na spoločne zdieľaných princípoch a hodnotách, a to nielen estetických, ale aj etických. Tie vytvárajú ich spoločný priestor“ (2002, bez stránkovania).

¹⁷ Zajac (2002, bez stránkovania). M. Šimečka písal stĺpčky do novin, ktoré neexistovali, výtvarníci rozposielali péefky, čím prezentovali svoju tvorbu a vyhli sa cenzúre (porovnaj výstavu Péefka nielen ako pozdrav v Galérii slovenského rozhlasu, 2023).

¹⁸ Porovnaj text R. Kopsovej k filozofii M. Šimečku: O smútku z všadeprítomnej minulosti (1996, 46 – 52); pozri tiež Šimečka (1992, 253 – 258).

¹⁹ Pastierová (2022, 35 – 36, 42).

sledku môže „tvoriť dejiny“, „zárez v celkovom dianí ľudstva“, hoci zatiaľ sa nachádza na okraji. „Zdanlivo ako neskutočná marginália“ potom môže správdzať človeka pri prechode od okraja k centru: „Dejiny vznikajú tým, že ľudia na určitom nepatrnom okrsku zeme prestávajú žiť pre život a žijú, aby vybojovali pre seba i spoluúčastníkov tej istej vôle priestor svojho uznania, priestor slobody... Sloboda je však zároveň priestor pre myslenie..., že slobodná bytosť stojí na medzi medzi tým, čo je, a tým, čo nemožno nazvať jestvujúcim, pretože to práve človeka zo súvislosti vecí vylamuje, aby ich mohol chápať a staval sa tak mimo ne, rozumel im a svojmu postaveniu medzi nimi“ (Patočka 2006, 341).

IV. Fenomenológia ako prípad margino-centrickosti?

Prístupy k histórii v stredoeurópskej fenomenológii ako lokálna tematizácia historicity a fenomenológie ponúkajú možnosť odkryť pôsobenie fenomenológa v osobitej dejinnej situácii a nové fenomény spojené s dynamikou centra a periférie, ako aj pluralitou prístupov a tradícií, ktoré sa v tomto priestore rozvíjali. Zásadne to rozširuje tematizáciu historicity v rámci fenomenologického hnutia, ale zároveň odkrýva aj formy myslenia a pôsobenia fenomenológie, ktoré môžu byť produktívne aj v súčasnosti.

Je pravda, že niektoré jedinečné historické a filozofické zdroje pre sformovanie osobitého filozofického myslenia ostali v slovenskom prostredí nevyužité, ako to bolo napríklad s Losského intuitivizmom,²⁰ ktorý neprenikol do fenomenologicky orientovanej filozofickej tvorby. Aj výmena medzi českým a slovenským prostredím v období druhej svetovej vojny a komunizmu, hoci práve ona priniesla viacero intelektuálnych podnetov, ostala v oblasti fenomenológie len v singulárnych prípadoch (výnimkou bol azda J. Cibulka, ktorý sa od roku 1970 pohyboval v slovenskom prostredí, kde vydal aj svoje sumárne dielo *Smysl a fakticita*, 1999). Preto sa môžeme oprieť skôr o latentnú prítomnosť tohto myslenia a jeho synergiu v iných oblastiach tvorby, kde vystupovala fenomenológia ako prirodzený spolupútnik.

Okrem dejín a teórie umenia to bola aj sociológia, ktorá vedela zhodnotiť nielen význam A. Schütza, ale aj vyzdvihnúť viaceré fenomény súvisiace so socialitou a každodennosťou, ktoré sú fenomenologicky veľmi produktívne, ako to ukázala D. Alieva (1982). A v neposlednom rade je to avantgardná ume-

²⁰ Losskij prednášal na univerzite v Bratislave v rokoch 1942 – 1945 a niektoré z jeho diel boli prednostne vydané u nás. Zapojoil sa do diskusií i sporov o ideové (náboženské) a noetické otázky (spor s Hrušovským), no vo fenomenologicky orientovaných prácach sa to významnejšie neodrazilo.

lecká tvorba, ktorú fenomenológia sprevádza a zároveň je aj jedným z jej dobrých interpretačných nástrojov.

Operatívne tu môžeme použiť pojem *margino-centricosti*, ako „uzla“ pre-pájajúceho rôznorodé motívy a ťažiaceho z tejto hybridizácie. Táto stratégia výkladu sa rozvíja najmä v literárnej teórii a tematizácii miest (J. Neubauer – M. Cornis-Pope 2002 a projekt *History of the Literary Cultures in East-Central Europe*,²¹ Ch. Sabatos 2020 a iní), kde ide o skúmanie fenoménov lokalizovaných v špecifických priestoroch, a to najmä mestských, spojených s pluralitou tradícií a tematík. Príkladom sú mestá na rieke Dunaj, ktoré vo svojom literárnom spracovaní priniesol Claudio Magris, alebo aj ďalšie multietnické, multi-kultúrne mestá v prostredí strednej, východnej a južnej Európy (Vilnius, Sibiu, Novi Sad, Terst a i.), ktoré sa stali uzlom, priestorom synergie, funkčného premiešania. To, čo je pre ne vlastné, je geografická situovanosť na okraji alebo na križovatke.

V prípade Bratislavy išlo napríklad o slovensko-český a slovensko-maďarský priestor, čiastočne aj slovensko-rakúsky. Takisto tu do popredia vystupujú špecifické útvary myslenia a podoby tvorby, ktoré z tohto situovania vyplývajú.²² Tento koncept môžeme využiť operatívne v tom, že pôsobí dekonštruktívne alebo alternatívne oproti dominantným naratívom. Prevrátením oficiálneho do neoficiálneho vzniká vlastný priestor, v ktorom sa nanovo „vyjednáva“ status quo filozofie dejín, ako by uviedla Várossová, ale môže tu aj vzniknúť niečo nové v živote v amplitúde, ako to vyjadril Patočka (1939).

Je pravda, že fenomenológia sa na Slovensku pretavila viac do latentných foriem, presunula sa do iných oblastí a zároveň bola v kontakte s výskumami dejín národnej filozofie, na ktorú boli vtedajší filozofi odkázaní. Aj to nakoniec vytvorilo priestor pre špecifické premiešanie, na ktoré dnes môžeme nadviazať viac než na robustnejšie koncepcie, ktoré sa vtedy niesli na vlne pozitivistickej alebo marxistickej metodológie.

Ak sa vrátíme k úvodnej časti Várossovej príspevku k filozofii dejín, ukazuje sa, že tu prevážil subjektívny, autorský prvok tvorby, v ktorom sa fenomenológia ocitla v podobe výkonu subjektivity ako výkonu myslenia z prvej osoby, skôr než v jej systematickom spracovaní vo formách objektivizovaného pozna-

²¹ „Takéto mestá podporujú de/rekonštrukciu národných príbehov, hybridizáciu štýlov a žánrov a alternatívne sociálne a etnické vzťahy“ (Cornis-Pope – Neubauer 2002, 26).

²² K tomu porovnaj Passia – Barborík (2023). Passia napríklad uvádza: „Aj príklad Bratislavy ukazuje, že literatúra dáva prednosť záhybom, zákutiam a živým dvorom pred otvorenými a dobre kontrolovateľnými stavbami a priestranstvami neskorej moderny“ (2023, 418).

nia. Projekty a intelektuálne výkony, ktoré vznikli na pozadí tohto komplikovanejšieho obdobia, dnes môžu opäť osloviť, majú vplyv na historiografiu fenomenológie aj na fenomenologické myslenie ako také azda podobne, ako na to upozornil D. Želinský (ktorý sa vo svojom výskume venoval intelektuálom, ktorí nie sú bieli, nie sú ženami ani nepôsobia na prestížnych pozíciách): „Je potrebné študovať týchto intelektuálov a intelektuálky, aby sme pochopili, ako marginalizácia formuje myšlienky, ich silu a ohlas, ako aj siete, prostredníctvom ktorých sa šíria, a vystúpenia, ktorými sa prezentujú v rámci sietí, ako aj mimo úzkych intelektuálnych spolkov“ (2020, 7).

Takéto zhodnotenie dnes prebieha vo fenomenologickej historiografii najmä v súvislosti s ranou fenomenológiou, teda pôsobením Husserlových priamych žiakov v priestore strednej a východnej Európy (Varga 2023). Hoci takúto príležitosť nemáme v našom prostredí, napriek tomu možno hľadať alternatívne prístupové cesty ku skúmaniu lokálnych fenoménov, kde fenomenológia vystupuje jednak ako predmet výskumu, jednak ako vlastný spôsob skúmania pri odkrývaní marginalizovaných fenoménov.

Literatúra

- ALIEVA, D. (1982): Fenomenológia v sociológii. *Sociológia*, 14 (4), 418 – 438.
- BAKOŠ, V. (2006): *Avantgardistický projekt moderny*. Bratislava: VEDA.
- BAKOŠ, V. (1995): *Kapitoly z dejín slovenského myslenia*. Bratislava: SAV.
- CIBULKA, J. (1999): *Smysl a fakticita (Polarita a prolínání transcendentální a hermeneutické filosofie)*. Bratislava: VEDA.
- CORNIS-POPE, M. – NEUBAUER, J. (2002): *Towards a History of the Literary Cultures in East-Central Europe: Theoretical Reflections*. New York: American Council of Learned Societies.
- GRÚŇ, D. (2011): Archív umelca – paralelná inštitúcia alebo prostriedok seba-historizácie? *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny*, 11, 64 – 83.
- GRÚŇ, D. (2020): Seba-historizácia ako umelecká prax. In: Grúň, D. (ed.): *Subjektívne histórie. Seba-historizácia ako umelecká prax v stredovýchodnej Európe*. Bratislava: VEDA.
- GRÚŇ, D. (2020a): Stredná Európa v perspektíve plurality a tolerance. Tomáš Štrauss a jeho hodnotová orientácia. *Flash Art*, 15 (57), 27 – 29.
- GUBSER, M. (2014): *The Far Reaches: Phenomenology, Ethics, and Social Renewal in Central Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- FRIŠOVÁ, M. (1988): Stroj času. *Fragment K*, 2. Dostupné na: <https://samizdat.sk/fragment-k>
- HUSSERL, E. (2006): *Ideje k čistej fenomenológii a fenomenologickej filosofii II*. Praha: Oikomenh.
- IVANČÍK, M. (2023): Rethinking Intellectual History in East-Central Europe: Capitalizing on Eclecticism. *Forum Historiae*, 17 (2), 1 – 9. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2023.17.2.1>

- JUHÁS, V. – GENČUROVÁ, G. (2016): Antropologický rozmer konceptu kultúry u Ladislava Hanusa. *Studia Theologica*, 18 (4), 125 – 149. DOI: <https://doi.org/10.5507/sth.2016.042>
- KOPSOVÁ, R. (1996): O smútku z všadeprítomnej minulosti. In: Kusá, J. – Zajac, P. (eds.): *Prítomnosť minulosti – minulosť prítomnosti*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 46 – 52.
- KUNDERA, M. (2023): *Unesený Západ*. Praha: Atlantis.
- LOCH, W. (2006): Der Lebenslauf als anthropologischer Grundbegriff einer biographischen Erziehungstheorie. In: Krüger, H.-H. – Marotzki, W. (eds.): *Handbuch erziehungswissenschaftliche Biographieforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, Springer, 71 – 89.
- PLOTKA, W. – ELDRIDGE, P. (2020): *Early Phenomenology in Central and Eastern Europe: Main Figures, Ideas, and Problems*. Dordrecht: Springer.
- PASSIA, R. – BARBORÍK, V., et al. (2023): *Literárne krajiny Bratislavy. Obraz mesta po roku 1918*. Bratislava: VEDA.
- PASTIEROVÁ, L., (ed.) (2022): *Fenomén samizdat*. Ivanka pri Dunaji: F. R. & G.
- PATOČKA, J. (2006): Pokus o českou národní filosofii a jeho nezdar. In: Češi I. *Zobrané spisy* 12. Praha: Oikoymenh, 341 – 365.
- PATOČKA, J. (1939): Životní rovnováha a životní amplituda. *Kritický měsíčník*, 2 (3), 101 – 106.
- SABATOS, CH. (2020): Bratislava as a Cultural Borderland in the Danubian Narratives of Patrick Leigh Fermor and Claudio Magris. *World Literature Studies*, 12 (4), 3 – 19.
- ŠIMEČKA, M. (2002): *Kruhová obrana*. Bratislava: Archa 2002.
- TUCKER, A. (1996): Shipwrecked: Patočka's Philosophy of Czech History. *History and Theory*, 35 (2), 196 – 216. DOI: <https://doi.org/10.2307/2505361>
- VARGA, P. A. (2017): Eugen Enyvvári's Road to Göttingen and Back: A Case Study in the Transleithanian Participation in Early Phenomenology. *Studies in East European Thought*, 69 (1), 57 – 78. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11212-017-9272-2>
- VARGA, P. A. (2023): An Eyewitness Account of Edmund Husserl and Freiburg Phenomenology in 1923–24. Towards Reclaiming The Plurivocity of Historical Sources of the Phenomenological Movement. *Continental Philosophy Review*, 56, 517 – 533. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11007-023-09619-x>
- VÁROSSOVÁ, E. (1969): Zmysel dejín a naše dejiny. *Filozofia*, 24 (1), 3 – 14.
- VYDROVÁ, J. (2020): Konvergencie fenomenológie, pražského štrukturalizmu a umeleckej tvorby. Príspevok ku genealógii fenomenológie v stredoeurópskom priestore. *Filozofia*, 75 (2), 109 – 120. DOI: <https://doi.org/10.31577/filozofia.2020.75.2.3>
- VYDROVÁ, J. (2020a): Phenomenology in Central Europe: Philosophy from the Margins. *Human Affairs: Postdisciplinary Humanities and Social Sciences Quarterly*, 30 (3), 428 – 437. DOI: <https://doi.org/10.1515/humaff-2020-0036>
- ZAJAC, P. (2002): Vidieť a vedieť. In: *A-R, katalóg*.
- ZAJAC, P. (2020): *Od estetiky k poetike chvenia*. Bratislava: VEDA.

ŽELINSKÝ, D. (2019): *The Only True Philosophers? Charismatic Performances of Unofficial Philosophy in Socialist Czechoslovakia*. Dissertation. University of Edinburgh.

ŽELINSKÝ, D. (2020): The Sociology of Intellectuals in the 20th and 21st Century. *Sociology Compass*, 14 (4). DOI: <https://doi.org/10.1111/soc4.12775>

Jaroslava Vydrová
Katedra filozofie
Filozofická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23
918 43 Trnava
Slovenská republika
e-mail: jaroslavavydrova@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6046-0074>